

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE DURUM DEĞİŞİKLİĞİ GÖSTEREN KELİMELER ÜZERİNE BİR İNCELEME

Ahmet AKÇATAŞ*

ÖZET

Türkiye Türkçesinde bazı aslı ve sıfattan türemiş fiiller, sıfatlar, sıfat-fiiller, isimler ve anlatım bütünü, bir durumdan farklı bir duruma geçişi anlatır. Değişim sürecini anlatan bu kelimeler, ya kendi anlamlarına göre veya cümlelerin anlamından kaynaklanan bir şekilde işler. Türkçenin kelime türetme yollarındaki zenginlik, değişik türlerdeki kelimelerle değişim durumlarının tespit edilmesini sağlar. Bu makalenin amacı, durum değişikliği gösteren bu kelimeleri ve bunların işleyişlerini tespit etmektir.

Durum değişikliğini gösteren unsur, cümleye değişim anlamı katarken, metindeki diğer kelimeleri de düzenler. Bu yüzden durum değişikliği gösteren kelimeler, önemli bir yere sahiptir.

“Bütün kış her yer karla kaplıydı. Şimdi buzlar *eriyor*, yollar açılıyor. Artık bahar gelecek.” metninde, “eriyor” yüklemine gösterdiği değişim, tabiattaki diğer değişiklikleri de düzenlemektedir. “kış” mevsiminden “bahar”a geçiş ve bu süreçteki gelişmeler, “eri-” fiili çevresinde kurulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Durum, değişim, sınırlılık, sınırsızlık, değişken.

*Doç. Dr., Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi, Yeni Türk Dili Anabilim dalı, aakcatas@aku.edu.tr

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

**AN ANALYSE ABOUT THE WORDS WHICH INDICATE
SITUATION CHANGE IN TURKEY'S TURKISH
LANGUAGE****ABSTRACT**

Some pure verbs and verbs come from adjective, adjectives, participle, nouns and whole expression introduce the transition from one situation to another situation. These words which express change process, process either in respect of its own meaning or the form from sentence meaning. The richness in the way of word derivation in Turkish provides determining situation change and various types of word. The aim of this paper is to determine the functions of the words and the words which Express situation change.

While the fact which Express situation change, provide a change meaning for sentence, it regulates the other words in text. So the facts which express situation change, are important.

“Everwhere was covered by snow all winter. Ices are melting, now, roads are cleaned. Spring will come no longer.”in text, the change which is expressed by “melting” verb, also regulates the other changes in nature. The changes in transition from winter season to the spring and this process have been founded around “-eri”verb.

Key Words: Situation, change, limitedness, unlimitedness, variable.

GİRİŞ:

Türkiye Türkçesinde bazı aslî ve sıfattan türemiş fiiller, sıfatlar, sıfat-fiiller, isimler ve anlatım bütünü, bir durumdan farklı bir duruma geçişi anlatır. Değişim sürecini anlatan bu kelimeler, ya kendi anlamlarına göre veya cümlenin anlamından kaynaklanan bir şekilde işler. Türkçenin kelime türetme yollarındaki zenginlik, değişik türlerdeki kelimelerle değişim durumlarının tespit edilmesini sağlar. Bu makalenin amacı, durum değişikliği gösteren bu kelimeleri ve bunların işleyişlerini tespit etmektir (AĞAKAY 1942, 84).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

Durum değişikliğini gösteren unsur, cümleye değişim anlamı katarken, metindeki diğer kelimeleri de düzenler. Bu yüzden durum değişikliği gösteren kelimeler, önemli bir yere sahiptir.

“Bütün kış her yer karla kaplıydı. Şimdi buzlar *eriyor*, yollar açılıyor. Artık bahar gelecek.” metninde, “eriyor” yüklemine gösterdiği değişim, tabiattaki diğer değişiklikleri de düzenlemektedir. “kış” mevsiminden “bahar”a geçiş ve bu süreçteki gelişmeler, “eri-“ fiili çevresinde kurulmuştur (IŞIK 2001, 90).

1. Durum Değişikliği Kelimeleri

Durum Değişikliği gösteren fiiller, en işlek değişim belirleyicileridir. Sıfatlar ise, nitelikteki değişiklikleri ifade eder. Ancak sıfattan türemiş fiiller ve sıfat-fiiller arası geçişler, bu kelimelerin işleyişini iç içe sokmuştur (AKSAN 2003, 3).

“Havalar o kadar soğudu ki göl *donda*. Çocuklar, *donan* gölde yürümeye başladı.” cümlelerindeki “donda” yüklemi ve “donan” sıfat-fiili, “donma” değişikliği etrafında aynı değişimi göstermektedir.

“Duvarı kaldırıncaya oda *genişledi*. Ali artık *geniş* odada, eskisinden daha rahat oynuyordu.” cümlelerinde “genişledi” yüklemi ve “geniş” sıfatı, dar durumdan geniş duruma geçişi ifade etmektedir.

Sıfatların isimleşmiş şekilleri de durum değişikliğini ifade etmek için kullanılır.

“Yağmurla yolun ıslaklığı da iyice arttı.” cümlesinde “ıslaklığın artışı”, ıslanma durum değişikliği fiilindeki artışı gösterir. Böylece “ıslak” sıfatından türemiş “ıslaklık” ismiyle durum değişikliği belirlenirken, “iyice” zarf tümleci ve “arttı” yüklemiyle, bu değişimin derecesi gösterilmiştir.

1.1. Durum Değişikliği Kelime Şekillerinin Olumsuz Şekilleri

Islak oldu(ıslandı), boş oldu(boşaldı), açık oldu (açıldı) nitelik değişikliği alt sınır yüklemeleri, kuru oldu (kurudu), dolu oldu (doldu), kapalı oldu (kapandı) üst sınır yüklemelerine denk gelir. Islak x kuru, boş x dolu, açık x kapalı nitelikleri, zıt anlamlılık ilişkisiyle, nitelik değişimi kelime çiftlerini oluşturur. Bunların olumsuzları, diğerinin karşılığıdır. Açık değil = kapalı, kapalı değil = açık, boş değil = dolu, dolu değil = boş, ıslak değil = kuru, kuru değil = ıslak

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

En küçük olumlu duruma doğru değişiklik, en yüksek olumsuz değere doğru değişiklik şekline eşit olduğundan bunlar da, nitelik değişimi kelime çifti oluştururlar: “Kapı, büyük değil.” = “Kapı küçük.”, “Ev pahalı değil.” = “Ev ucuz.”

Sınırsız nitelik değişimi kelimelerinin standartlarını, cümlenin anlamı belirler. Aynı standart, bir nitelik belirleyici için geçerliken onun çifti olan zıt anlamlısı için geçerli olmak zorunda değildir. Büyük olmayan nesne, küçük olmak zorunda değildir. Büyük ile küçük standartlar arasında, orta büyüklükte olabilir.

1.2. Durum Değişikliği Kelimelerinin İşleyişi:

Şimdi kelime çeşitlerine göre durum değişikliği gösteren kelimelerin işleyişini inceleyelim (AKÇATAŞ 2001, 71):

1.2.1. Değişim Sıfatları

1.2.1.1. Değişim Sıfatlarının Yüklem Olarak Kullanılışları

Varlıkların durumlarını bildiren sıfatların birbirinin yerine geçmesi, niteliğin değişmesine dayalı değişimi gösterir. Sıfatlar, ek-fiil olarak cümlenin yüklemine meydana getirir. Bu görevlendirme, durum değişikliği gösteren cümlelerin kurulmasında kullanılır.

“Soba yanmıştı ve artık oda sıcak idi.” cümlesinde “sıcak idi” yüklemi, “soğuk” niteliğinden “sıcak” niteliğine geçişi göstermektedir. “sıcak” ve “soğuk” sıfatları arasındaki değişim yoluyla yerine geçme ilişkisi, durum değişikliğini kurmaktadır. “Soba yanmıştı.” cümlecisi ise, değişimin sebebinin ve kuruluşunu belirlemektedir.

Durum değişikliğini gösteren sıfatlar arası geçişler, değişkenliğin şekline göre iki grupta değerlendirilir:

- * Mutlak Sıfatlar
- * Değişken (Dereceli) Sıfatlar

1.2.1.2. Mutlak ve Dereceli Sıfatlar

Sıfatlar, değişiklik bakımından mutlak ve dereceli olmak üzere ikiye ayrılır. Dereceli sıfatlar da sınırlı ve sınırsız nitelik değişimi bakımından ikiye ayrılır.

1.2.1.2.1. Mutlak Sıfatlar

“evli, ölü, kapalı” gibi mutlak sıfatlar, varlıkları mutlak, değişmez özelliklerine göre sınıflar. Bunların miktarı, iki şekildedir: var oluş / yok oluş. Örneğin: “açık” var olma, “kapalı” yok olma.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

Bunların arası yoktur. Bunlardaki değişiklik de mutlaktır, derecelendirilemez. Çünkü bu sıfatlardaki değişim, iki zıt şekil arasında geçiş şeklindedir. “Adam, ışığı *kapattı*, kadın *açtı*.”

1.2.1.2.2. Dereceli (Değişken) Sıfatlar

Değişken sıfatlar, duruma göre derecelendirilen nitelikleri belirler. Bu belirleme, soyut ölçülere göre yapılır. Bunlar, niteliği niceliğe göre derecelendirir (AKÇATAŞ 2001, 71).

“uzun - kısa, zengin - fakir, geniş - dar” sıfatları, varlık düzeyinde iki ucu gösterir. İşte derecelendirme, bu iki uç arasında kalan miktarları belirler. Miktar zarfları, bu derecelendirmeyi ayarlar. Bazen de cümlenin anlamı (bağlam) da etkili olur.

-“ Onun soruları cevaplama süresi azdı.”

-“Onun soruları çözme süresi, *sınıf ortalamasına göre daha azdı.*”

İlk cümlede “az” olma, değişken bir dereceliliğe sahiptir. Bu azlık, birine göre çok fazla, birine göre çok az olabilir. Yani A öğrencisi için normal, B öğrencisi için fazladır. Onun için ilk cümledeki “az” sıfatının standardını belirlemek gerekir. İkinci cümlede ise bu standart, “sınıf ortalamasına göre” zarf tümleciyle tespit edilir.

Cümledeki başka kişi, varlık veya etken unsurlar, karşılaştırma şeklinde de standardı belirleyebilir:

“Özel dersler aldığı için, Ali’nin çözdüğü soru sayısı, Mehmet’e göre daha çok(tur).” cümlesinde Ali’nin Mehmet’e karşı üstün oluşu, “Mehmet’e göre” edat grubu zarf tümleci vasıtasıyla belirlenmiştir. Çözülen sorunun sayısındaki artış ise, “özel dersler aldığı için” zarf tümleciyle açıklanmıştır.

Sıfatların standart değerlerin neresinde olduğunu, yani en alt ve en üst derecenin hangi aralıkta bulunduğunu, cümledeki anlamdan çıkarabiliriz.

“dolu-boş, düz-eğri, sert-yumuşak” gibi sıfatlardaki değişim derecesinin standart altında mı kaldığını yoksa standardın üstüne mi çıktığını sadece kelimeye bakarak anlayamayız. Bunu belirlemek için, cümlenin bütününe ihtiyaç vardır.

“Bütün ay içinden şeker aldığımız kavanoz boş.” denildiğinde “Kavanozda hiçbir şey yok.” anlamı çıkar. Ancak “Bütün ay içinden şeker aldığımız kavanozun yarısı boş” denilince, bu boşluğun standardı, kavanozun tam dolu halinin yarısıdır.” Şeker

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

kavanozunun neredeyse yarısı boş.” dediğimizde, standardın altında bir boşluk söz konusudur. “Şeker kavanozunun yarısından fazlası boş.” dediğimizde ise standartın üstünde bir boşluk söz konusudur. Yani cümlenin değişiklik gösteren yüklemine değişim derecesini, onun anlatımını tamamlayan ögeler ve cümlenin anlamı belirler.

1.2.1.2.2.1. Sınırlı ve Sınırsız Niteliklerde Sıfatlar

Olayın değişim yönü, devamlılığı veya belli bir süre içinde gerçekleşip tamamlanması, değişken yapıdaki dereceli değişim sıfatıyla belirlenirken, iki yol izlenir. Ya sınırlı, ya da sınırsız nitelik değişikliği söz konusudur.

SINIRLI: *Kuru, sert, düz, boş* durum sıfatlarından türeyen *kuru-, sertleş-, düzleş-, boşal-* durum değişikliği fiilleri, sınırlı olayların anlatımında kullanılır.

SINIRSIZ: *Soğuk, serin, dar, geniş* gibi sınırsız oranda azalan veya yükselen nitelikleri belirleyen sıfatlar, *soğ-u-, serinle-, daral-, genişle-, şişmanla-* gibi sonu olmayan olayların anlatımında kullanılır.

1.2.1.2.2.2. Sınırsız Niteleyiciler ve İçin Edat Grubu Zarfları

İçin edatıyla kurulmuş edat grubu zarf yapısı, sınırsız niteleyicilerle kullanılabilir: “*Bir çalışma masası için* bu masa, küçük/uzun.”(sınırsız), “*Gündelik bir su bardağı için* bu bardak pahalı/gösterişli.” (sınırsız), “*Bir çalışma masa için* bu masa, küçük/kullanışlı.” (sınırlı), “*Hafta sonu çalışan bir dolmuş için* dolu/boş.” (sınırlı)

1.2.1.3. Fiilden Türemiş Durum Değişikliği Sıfatları (Durum Değişikliği Sıfat-Fiilleri)

Durumun değiştiğini gösteren fiillere getirilen sıfat-fiil ekleri, durum değişikliği sıfatı olarak kullanılır. Bunlar, fiilin gerçekleşmesi sonucu oluşan yeni niteliğe geçişi ifade eder. Cümlede kullanılışları, aslen durum değişikliği sıfatlarıyla aynıdır. Ancak niteliğin oluşumu, değişimin bağlı olduğu fiille ilişkilidir.

“Geçen kazada ölen genç, onun amcasının oğluydu.” cümlesinde “geçen kazada ölen” sıfat-fiil grubu, “genç”in ölme durum değişikliğiyle kazandığı “ölmüş olma” niteliğini belirlemektedir. “canlı” niteliğinden “ölü” niteliğine geçiş, “öl-” fiil kökünden türemiş bir sıfat-fiilin sıfat olarak, durumu değişmiş “genç” ismini nitelemesiyle ifade edilmiştir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

1.2.2. Durum Değişikliği Gösteren Fiiller

Türkçede bazı fiiller, durumdaki değişiklikleri iki durum arası geçişler şeklinde düzenler. eri-, uza-, kırıl- gibi fiiller, farklı duruma geçişi belirleyerek bu işleyişi oluştururlar (IŞIK 2001, 50).

Varlık ve nesnelerin özelliklerindeki değişimi tasvir eden bu fiiller, bazen değişimin kendini tamamıyla gösterir, bazen de değişimin tamamlayıcısıdır. Bazı fiiller, değişimin tamamını taşırlar. Ancak bu değişimin farklı aşamalarını gösteren alt fiiller de vardır. Bu fiillerin oluş toplamı, bütün değişimi gösteren fiilin belirlediği oluşa eşittir:

(I) Mustafa, elli yıl yaşadı. (II) 1950’de Malatya’da doğdu. (III) Çocukluğunu Ankara’da geçirdi. (IV) Askerliğini 1970-1971 yıllarında Sivas’ta yaptı. (V) Daha sonra yirmi beş yıl Anadolu’nun değişik yerlerinde öğretmenlik yaptı. (VI) 1996’da emekli oldu. (VII) Artık *yaşlanmıştı*. (VIII) Dört yıl sonra Eskişehir’de öldü.

Bu metni oluşturan cümlelerden yedincisi, “yaşlanmıştı” yüklemine değişimin “yaşlan-” ana fiilini taşımaktadır. Diğer cümlelerdeki fiiller ise, değişimin aşamalarını gösteren diğer fiilleri taşıyor. Ana değişim “yaşlanmak”, “doğum”dan “ölüm”e kadar oluşan başlangıç ve sonun kapladığı süreci kurar. “çocukluğunu geçir-”, “askerliğini yap-”, “öğretmenlik yap-”, “emekli ol-”, başlangıç ve son arasında devam eden yaşlanma sürecinin parçalarıdır.

1.2.2.1. Durum Değişikliği Fiilinin Değişim Kurucu (Özne) ve Etkileniyle (Nesne) İlişkisi:

Durum değişikliği gösteren fiillerde değişimi yapan ve değişimden etkilenen bulunur. “Ali, camı kırdı.” cümlesinde “kıрма” nitelik değişimini gerçekleştiren “Ali”; değişimden etkilenen unsur, “cam”dır. Öge seviyesinde değişimi kuran, “Ali” öznesi; değişimden etkilenen, “camı” nesnesidir.

1.2.2.2. Sıfattan Türemiş Durum Değişikliği Fiilleri

Türkiye Türkçesinde +l-, +IA(ş)- ekleri, sıfat köklerine gelerek sıfattan türemiş durum değişikliği gösteren fiiller türetirler.

boşal - , hafifle- , matlaş- fiilleri, kökleri olan boş, hafif, mat, sıfatlarının anlamlarına göre varlık veya nesnelerin geçirdikleri değişimi belirler (HACIEMİNOĞLU 1992, 43).

Sıfattan türemiş durum değişikliği fiilleriyle kurulmuş yüklemeler, bu değişimin tarzını, sebebini, mutlaklığını veya değişkenliğini bildiren diğer öğeler ve ulaştığı anlam bütünlüğü

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

(bağlam) ile, durumdaki değişimleri gösteren cümleler meydana getirir.

“Ağırlaşan piyasa koşulları sebebiyle, ekonomi, geçmişe göre oldukça zorlaştı.” cümlesinde “zor” sıfatından türemiş “zorlaş-” fiili, ekonomideki değişimi; “ağırlaşan piyasa koşulları sebebiyle” zarf tümlecisi, bu değişimin sebebinin anlatılmaktadır; “geçmişe göre” zarf tümlecisi de değişikliği, geçmişin belirlediği standardın üstünde sınırlamaktadır.

1.2.2.3.Yüklem Değişim Ölçüsü (Zarf)

Cümlede yükleme dayalı değişimin ölçüsünü birinci derece ayarlayan unsurlar, zarflardır. Anlam bütününe oluşmasında etkin olan diğer unsurlar, ikinci derece belirleyicilerdir.

1.2.2.3.1. Zarfların Fiilleri Sınırlaması

Bazı zarflar sınırsız bir değişim fiiliyle kullanılarak, o fiilin sınırlandırılması, yani değişimde bir son noktanın belirlenmesi sağlanabilir. Bu zarflardan en çok kullanılanı, miktar zarflarıdır: “Su 2 derece soğudu.” , “Kamyon 3 ton hafifledi.”

Miktar zarfları, uzunluğu, derinliği, dereceyi belli bir ölçüye bağlar. Örneklerde derece ve ton ölçü birimleri, “soğuma” ve “hafifleme” sınırsız fiillerini, sınırlı hale getirmiştir.

Soğuma olayının son noktası, zaman çizgisinde bir noktaya ilişkilendirilir. Bu nokta, bize suyun ısısını 15 derece miktarınca soğuması gerektiğini söyler. Zaman zarfları, bunu daha da belirginleştirir: “Su / on dakikada/ 15 derece soğudu.”

Sınırlı değişim gösteren sıfatlardan türeyen fiillerde, en az ve üst sınırlar dışında ara dereceler olmadığı için iki sınır arasında değişik noktalara ara sınırlar koyan unsurlara ihtiyaç vardır. Bunlar, fiilin temel anlamı dışında farklı sınırlandırmalar şeklinde işler.

Sınırlı durum fiilleri, “biraz” , “kısmen”, “yarı yarıya” gibi oran bildiren zarflar tarafından derecelendirilir. Bunlar, bütünü ortasını, büyük bir kısmını veya küçük bir kısmını ya da çeyreğini gösterir: “Sabaha kadar ancak yolun yarısını almıştı.” , “Ali, sütünü dörtte birini içebildi.” , “On beş günde ödevimin sadece bir kısmını/ ilk on sayfasını yapabildim.”

1.2.2.3.1.1.Derecelendirme Ölçüleri

1.2.2.3.1.1.1.Ölçü Dereceleri

1.2.2.3.1.1.1.1.Ara Dereceli Ölçüler

büyüdü (büyük), uzadı (uzun), daraldı (dar), sertleşti (sert) durum değişikliği belirlemelerindeki niteliğe dayalı değişim, değişik kademelerde tespit edilebilir: “Ali’nin boyu 10 cm. uzamış.” – “Mehmet’in boyu 15 cm. uzamış.”

1.2.2.3.1.1.1.2. İki Dereceli Ölçüler

“boşaldı” (boş), “düzeldi (düz), “kurudu” (kuru) durum değişikliği belirlemeleri, boş X dolu, düz X eğri, kuru X ıslak şeklinde iki derecelidir. Ara ölçüler, ancak yarım, beşte bir gibi yüzdelerle orantılandırılarak bulunabilir. Cümlelerin niteleyicileri ve anlamı, yine kelimenin temel anlamından farklı bir yöne gidişi sağlamaktadır.

Bu iki değişimin derecelendirme şeklinin ilkinde alt ve üst sınır varken, ikincisinde yoktur. “Kavanoz doldu.” cümlesinde değişikliğin en üst değeri, yani varlık son noktası söz konusudur. “Kavanoz boşaldı.” cümlesinde ise, tam tersi boşluğun en alt değeri, yani yokluk son noktası görülmektedir. Ancak “Mektup uzadı.” cümlesinde “uzama” değişiminin bir sınırı yoktur. Bu farklılık, alt ve üst sınırların yani kutupların varlığı ve yokluğu sebebine dayanır. “boş” veya “dolu” hale gelme, kutuplara yani son noktalara ulaşma bildirir. “uzama”da ise son nokta yoktur. Fiilin sınırsızlık anlamı, cümle içinde niteleyicilerle ve anlama göre sınırlandırılabilir. “Ali’nin boyu Mehmet’inki kadar uzadı.” cümlesinde Ali, boy bakımından Mehmet ile karşılaştırılarak, “uza-” fiili için, bir sınır belirlenmiştir.

Bu iki grubu, sınırlı nitelik değişimi ve sınırsız nitelik değişimi başlıkları altında inceledik. Şimdi sınırı değiştirici, belirginleştirici ve kaldırıcı unsurları inceleyelim

1.2.2.3.1.1.2.Sınırlı Nitelik Değişiminde Sınır Değiştirme:

Sınırlı nitelik değişimi, mutlak bir standarda sahiptir. Yani en az (asgarî) veya en üst (azamî) değerlere sahiptir. Sınırlı bir nitelik değişimi, en az veya en fazla miktara doğru olabilir. “Masa ıslandı.” cümlesi, tek başına ıslaklık derecesi bakımından miktar bildirmez. Masanın üstüne bir miktar su dökülmesi, onun ıslanması için yeterlidir.

Nicelik ve nitelik bakımından en alt veya en üst değere ulaşma şeklindeki değişiklikler, böylece sınırlı nitelik değişimini oluşturur. En alt değer, nesnenin en düşük durumu; en üst değer, en yüksek durumudur.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

Nicelik ve nitelik bakımından en altla en üst değer arasında bir alanda belirsiz bir yer belirlenebilir: “Benzin deposu, biraz dolu; ama onu ağzına kadar doldurabilirsin (Henüz tamamen dolu değil).” “Sinema salonu boş, sadece birkaç seyirci var (Çok az kişi var).” cümlelerinde en üst ve en alt değere göre gerçekleşen değişim derecesi, belirsiz şekilde ortaya konulmaktadır. Üst ve alt sınıra yakın noktalarda belirlemeler yapılmaktadır.

Değişiklik kelimelerinin çeşitli niteleyicilerle ve farklı bağlamlarda kullanımları, farklı anlatımları ortaya çıkarır. Değişen nitelik ve nicelikler, anlam farklılıklarıyla daha iyi belirlenebilir. Buna değişim halkası diyebiliriz. Belirlenen değişiklikler, mantığa uymasa bile, yorumla doğru bilgiye ulaşılarak kabul edilebilir ve bir sonuca varılabilir. “Sinema boş.” derken, asıl anlamı belirleyen dış dünya bilgisiyle, “Neredeyse boş, birkaç kişi var.” bilgisine ulaşılır. Burada dış dünya bilgisi, sinema salonunun büyüklüğü veya muhtemel katılım hedefi şeklinde belirlenir.

1.2.2.3.1.2. Durum Değişiminde Derece Belirleme İşlevi

Durum değişiminde derece belirleme işlevi, cümlede değişik şekillerde gerçekleşir. Bunlar, değişim derecesi yükseltici / azaltıcı zarflar ve değişim derecesi belirleyici diğer zarf şekilleridir.

1.2.2.3.1.2.1 Değişim Derecesi Zarfları

1.2.2.3.1.2.1.1. Değişim Derecesi Yükseltici Zarflar:

Değişim Derecesini yükselten “epeyce”, “oldukça”, “bir hayli”, “bayağı”, “fazlaca” gibi zarflar ile sınırlı bir noktaya kadar değişimi gösteren fiiller arasındaki uyum, önemli bir anlatım imkânı vermektedir.

“Yol, /bir saat boyunca/ epeyce/ daraldı.”, “Yaşanan sıkıntı, / son iki aydır/ oldukça/ artmıştı.” cümlelerinde “epeyce” ve “fazlaca” zarf tümleçleri, “daraldı” ve “artmıştı” yüklemlerinin derecesini yükseltirken, “bir saat boyunca” zarf tümleci, artan daralmayı, “iki aydır yaşanan sıkıntı” öznesi, “artan sıkıntıyı” zamanla sınırılıyor. Burada “geçen bir saat”, zaman dilimiyle “daralma” fiili arasında ve “yaşanan iki ay” zaman dilimiyle “artma” fiili arasındaki uyum ve anlam tamamlama ilişkisi, değişim derecesini ayarlamaktadır.

Değişim derecesi yükseltici unsurlar, değişimi orta derece olarak belirler. Bunlar, değişimin hedefini sahip olunması gereken bir özelliğin belli bir hedef noktası olarak belirler. Bu hedef nokta, orta düzey veya ortadan daha düşük bir sınırdır. Böylece farklılık, bir değer olarak sınırlandırılır. Sonuçta derece yükseltici, sonradan oluşmuş bir son nokta belirler: “Kapı, sabah akşam çarpıla çarpıla

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

fazlaca eskimişti.” cümlesinde eskiliğin derecesi, üst seviyede bir noktadadır. Bu nokta, çok yüksek bir son noktadır; ama en son nokta değildir.

1.2.2.3.1.2.1.2 Değişim Derecesi Azaltıcı Zarflar

Değişim derecesini azaltan “biraz, azıcık, az miktarda” gibi zarflar, fiilin sınırını ayarlarken onun gösterdiği değişimi alt sınıra çekerler:

“Yol *azıcık* daralıyor.”

“Çok çalışmasına rağmen, *az miktarda* para kazanıyordu.”

Bu cümlelerde “daral-” ve “para kazan-” fiilleri, çok az miktarda bir değişimi ifade etmektedir. Bunu sağlayan ise, “azıcık” ve “az miktarda” derece azaltıcı zarflardır.

Orta derecenin altında bir sınır oluşturan derece azaltıcılar, alt sınıra yakın bir belirleme yaparlar. Bunlar, yüklem çok sınırlı bir değişim göstermesine sebep olurlar.

1.2.2.3.1.2.1.3. Değişim Derecesi Belirleyici Diğer Zarf Şekilleri

1.2.2.3.1.2.1.3.1. Tamamen Zarfı

Eğer üst sınır belirliyse “tamamen” zarfı, anlamla birlikte üst sınırı belirler.

“Bu havuz 7 ton su alıyordu. Bugün *tamamen* doldu.” cümlesinden değişimin tam olduğu ve bunun miktar olarak 7 ton olduğu anlaşılır.

1.2.2.3.1.2.1.3.2. Kısmen ve Yarı Yarıya Zarfları

Oran belirleyen niteleyiciler, değişimin ne kadar olduğunu gösterir. “kısmen”, “yarı yarıya” zarfları, bu işlevi yerine getirir. Bu zarflar, sınırsız nitelik değişikliği gösteren kelimelerle kullanılmaz. Çünkü onlarda alt ve üst sınır yoktur. Bunlar, sadece sınırlı nitelik değişimi gösteren kelimelerle kullanılır.

1.2.2.4. Durum Değişikliği Fiilleri ve Zarflarından Sonra Zaman Ekleri

Durum değişikliği bildiren cümlelerin yüklemelerindeki zaman ekleri, değişimi düzenleyen unsurlardandır. Bunların işleyişi, cümle içi unsurlar arası ilişkilerle belirlenir. Şimdi bu zaman eklerinin, durum değişikliği unsurlarıyla ilişkilerini ve sonuçta ortaya çıkardıkları anlamları inceleyelim:

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

1.2.2.4.1. Sınırlılıkta Zaman Ekleri

Zaman ekleri, değişimi sınırlı olan durumlarda sınırın aşamalarını ve zamanını belirler.

X+(I)yör / X+mAktA yapısı, sınıra ulaşmamış sınırlı sıfat kökenli fiilleri düzenler.

X+DI yapısı, sınıra ulaşmamış sınırlı sıfat kökenli fiilleri düzenler.

Bu iki yapıyı karşılaştıralım:

“Toprak kuruyor.” (sınır: kuruma – Sınıra henüz ulaşılmamış)

“Toprak kurudu.” (kurumuş – Sınara ulaşılmış)

-DI eki, ulaşılmaması gerekli son noktaya ulaşıldığını gösteriyor. -yör eki ise, bu hedefe ulaşma yolculuğunun devam ettiğini gösteriyor.

X+(y)AcAk yapısı, gelecekte kesin bir noktada son noktaya ulaşılacağını, gösterir: “Toprak kuruyacak.”

X+mİş yapısı, son noktaya ulaşıldığını ve bu durumun yani bitmişliğin devam ettiğini gösterir: “Toprak kurumuş.”

X+Ir yapısı, diğer unsurlara göre değişikliğin belli durumlarda gerçekleşme eğilimine işaret eder: “Toprak kurur.”

X+(y)AcAk+DI yapısı, değişimin ya gerçekleşmediğini, ya da belli süre içinde gerçekleşeceğini gösterir: “Toprak kuruyacaktı.” (kurumadı)

1.2.2.4.2. Sınırsızlıkta Zaman Ekleri

Belli bir sınırı olmayan sınırsız nitelik değişimi sıfatlarından türemiş *şışmanla-*, *hafifle-* fiilleri, değişimin sınırlarını belirlemez. Yani nereye kadar şışmanlanacağı bilinmez. Son nokta, yoktur.

X+yör yapısı, son sınırı belli olmayan sıfatlardan türemiş fiillere geldiğinde nitelikteki değişimin gerçekleşmekte olduğunu, bir miktar gerçekleştiğini gösterir: “Adam şışmanlıyor.” (Adam bir miktar şışmanlamış, daha da şışmanlamaya devam ediyor).

X +DI yapısı, sınırsız değişim fiillerine gelince, aşağı – yukarı **X +yör** yapısıyla aynı durumu ifade eder. Ancak değişimin devamlılığı, belirsizdir: “Adam şışmanladı.” cümlesinde adam şışmanlamıştır. Ancak bu durumda başka niteleyiciler, bu durumun yani şışmanlama değişikliğinin devam edip etmeyeceğini gösterir: “Adam şışmanladı. Böyle yemeğe devam ederse daha da şışmanlar.”

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

X-(y)Ip durdu yapısı, süreklilik, zaman içine yayılma ve tekrar anlamları yükler. Bu yapı, sadece sınırsız değişim gösteren fiillerle kullanılır. Çünkü sınırdan sonra fazladan bir değişim olmayan durumları gösterir:

Sınırlı: “(Bütün gün boyunca) toprak kuruyup durdu.” , “(Dere yatağı boyunca) Zemin düzleşip durdu.” , “(Bir yıl boyunca) Adam şişmanlayıp durdu.” (Kullanılmaz)

Sınırsız: “Yol, genişleyip durdu.” , “Yemeğin soğuyup durdu.” (Kullanılır)

1.2.3. Durum Değişikliği İsimleri (Sıfat + İlk= İsim)

Durum tespiti yapan isimler, cümlenin yüklemine ve diğer fiillerle ilişki kurarak durumdaki değişikliği belirler. Bu durum isimleri, sıfatlardan türemiştir. Yani durum değişikliği gösteren sıfatlar, isimleşerek kullanılmaktadır.

“ıslak-ıslaklık, kuru-kuruluk, çalışkan-çalışkanlık, tembel-tembellik” şeklinde -ilk ekiyle türemiş isimler, durum değişikliği tespitinde kullanılır.

“Tembellik, eskiden onun huyu değildi.” , “Yağmur yağınca kuraklık kayboldu.” , “Verimli araziler kuruyunca açlık başladı.” cümlelerinde “tembellik” öznesi ile “onun huyu değildi.” yüklemi, “kuraklık” öznesi ile “kayboldu” yüklemi, “açlık” öznesi ile “başladı.” yüklemi, durum değişikliklerini belirlemektedir. Bu cümlelerdeki “eskiden” zarf tümleci yalnız zaman; “yağmur yağınca”, “verimli araziler kuruyunca” zarf tümleçleri ise zaman ve sebep bakımından değişimi tamamlamaktadır.

Durum değişikliği isimlerinin sıfat kökenli oluşu, Türkiye Türkçesinin çok yönlü şekil yapısının bir sonucudur. Bir durumu veya ondaki değişimi sıfat, sıfat-fiil, zarf-fiil, fiil kelime çeşitleriyle belirleyebileceğimiz gibi, sıfat kökenli bir isimle de ifade edebiliriz. Ancak bu isimleri incelerken durum değişimini cümle düzeyinde ele almalıyız. Durum değişimini belirleyen isim, sadece yönetici asıl unsurdur. Onun anlamı, cümlenin bütün unsurları değerlendirilerek tamamlanır.

“Mutluluk, bir zamanlar hayaldi.” cümlesinde, “mutluluk” öznesi, durumu tespit ederken; ondaki değişimi “bir zamanlar” zarf tümleci, “hayaldi” yüklemi ve cümlenin yorumundan çıkan “Şimdi hayal olmaktan çıktı, gerçek oldu.” anlamı, açıklamaktadır. Durum değişikliği isimleri, aslında sadece durumu tespit etmektedir. Değişimi ise cümlenin diğer öğeleri ve genel anlamı (bağlamı) kurmaktadır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

2. Değişim Sınırı Belirleyici Anlam

Değişim gösteren fiillerin sınırlarını belirleyen araçlardan biri de, cümlenin anlamıdır. Genel bilgiler, yargılar kullanarak anlamdan sınırlar çıkarmak mümkündür. Cümlenin anlamından çıkarılan yorumlar, hükümler, değişimin sınırlarını belirler. Konuşmada sezilen durumlar, metinde diğer cümlelerle varılan hükümler, değişim sınırlarını anlamca belirler. Örneğin sınıfta birkaç kişi kaldığında “Sınıf boşaldı.” denirse, tamamen boşalmanın olmadığı, sadece birkaç kişi kaldığı anlaşılır. Ya da “Zil çalınca sınıf boşaldı, sadece Ahmet ve ben kaldım.” ifadesinde ilk cümlenin anlamını ikinci cümle sınırlıyor. Yine tamamen boşalma olmadığı anlaşılıyor (KLEIN 1991, 87).

Konuşmada ya da metinde değişim sınırının tespitini, bazen anlamla birlikte zaman zarfları da destekler: “Çeşme, havuzu yarım saat boyunca doldurdu.” cümlesinde “doldur-” fiilinin sınırını “yarım saat boyunca” zarfı belirlerken, cümlenin anlamından çeşmenin kapatıldığı, artık havuzun dolma değişiminin son bulunduğu anlaşılmaktadır. Havuzun dolma sınırı, onun hacmiyle ilgilidir. Eğer havuzun hacmi biliniyorsa, bu sınır bilinir. “Havuz doldu.” cümlesi, bu bilgi sayesinde değişim son noktası “dolu” sıfatı içinde kesin bir birimle anlamlandırılır. Ancak “yarım saat boyunca” zarfı tümleci, bu sınırın çeşmenin yarım saat içinde akıtma miktarının toplamı şeklinde yeniden düzenler ve havuzun hacmi ile su akıtma miktarı bilgileri, değişimin son nokta sınırlarını belirler. Çıkarımı belirleyen anlam, değişimin ölçüsünü belirler:

“Kış gelince Ankara’da havalar soğudu.”

“Kışın kutupta havalar soğudu.”

Bu iki cümlede “havanın soğuması” değişiminin ölçüsü, coğrafya hakkındaki mevsim bilgisiyle belirlenir. “Ankara’daki soğuma” değişiminin sınırı, kutuptakinden daha aşağıdadır. Böylece bilgi, değişimin sınırını da çizer. Burada çıkarımın kesinliği, bilginin ayrıntısına bağlıdır. Yani ne kadar çok bilgi sahibiyse, değişimin derecesini de o kadar iyi anlarsınız. Televizyondaki görüntü-haber ilişkisi, bu tip bir değişim belirleme şeklidir. “Adam şişmanladı.” cümlesiyle eş zamanlı bir görüntü, şişmanlama değişiminin miktarını ve sınırını gösterir. Böylece değişim, daha ayrıntılı şekilde belirlenir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

SONUÇ

1. Türkiye Türkçesi cümleleri üzerinde yapılan bu çalışmada bazı kelimelerin durum değişikliği bildirme işlevinde olduğunu tespit ettik.
2. Dilimizin kelime türetmedeki işlevi sebebiyle bu işleri, değişik türdeki kelimelerin yüklendiğini gördük.
3. İncelemede elde edilen verilere göre, bazı aslî ve türemiş fiiller ve sıfatlar, sıfat-fiiller, sıfattan türemiş isimler, cümlenin anlamı (bağlam), Türkiye Türkçesinde durum değişikliği gösteren unsurlardır.
4. Durum değişikliği, cümlenin tamamından çıkarılan bir yorumla ifade edilir. Yani durum değişikliği gösteren kelimelerin etrafında toplanan diğer unsurların kurduğu bir anlam bütününden söz edebiliriz.
5. Fiil ve sıfatlarla belirlenen durum değişikliğinde diğer unsurlar, değişimin zamanını, sebebini ve miktarını belirlerken; isimler, sadece durumu ortaya koyar, değişimi diğer unsurlar gösterir.
6. Bir durumdan başka duruma geçiş, bir niteliğin yerine geçen başka bir nitelik şeklinde kurulur. Yani değişim, nitelikteki bu yer değiştirmedir.
7. Nitelikteki değişimi hangi kelime belirliyorsa, ona durum değişimi bildiren unsur diyoruz. Bu unsuru, sadece kelime değil, cümle hatta metin düzeyinde de inceleyerek değişimi zaman, sebep ve miktar bakımından ortaya koymalıyız.
8. Bu çalışma, Türkiye Türkçesindeki kelimelerin durum değişikliği bildirme bakımından işlev ve anlam bakımından yeniden sınıflanması ve incelenmesi şeklinde düzenlenmiştir. Böylece şekil bilgisi bakımından yeni araştırma konularının varlığına dikkat çekilmektedir.

KAYNAKÇA

- AĞAKAY, Mehmet Ali, **Fiillerin Sınıflanması Üzerine Bir Deneme**, TD-B, Seri: II, Sayı: 16-17, Ankara 1942.
- AKÇATAŞ, Ahmet, **Türkçede Değişim Kelimeleri Üzerine**, Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu, Erzurum 2001.
- AKSAN, Yeşim, **Türkçede Durum Değişikliği Eylemlerinin Kılınış Özellikleri**, Dilbilim Araştırmaları 2003.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin, **Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller**, Kültür Bakanlığı Yayınları 1992.
- IŞIK, Mehmet Onat, **Basit eylemler arası anlam ilişkileri (Semantic relations among basic verbs)** Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi 2001.
- KLEİN, E., **Comparatives**, Berlin 1991.